

УДК 551.2:57.04

А.І.Яворський

## ***Динаміка управління природоохоронними територіями в залежності від екологічної ситуації регіону***

Львівський національний університет імені Івана Франка (вул. П. Дорошенка, 41, Львів, Україна)  
Карпатський національний природний парк, м. Яремче, вул. Стуса, 6, тел. 8 (03434) 22731

Суспільство вступило у нову фазу розвитку, характерними ознаками якої є глобальні зміни природи. Цей висновок впливає із сучасного стану навколишнього природного середовища. На різних етапах деградації перебуває 65% природних екосистем [1]. Між організмами і середовищем існують тісні взаємозв'язки і взаємовпливи через постійний обмін речовиною, енергією та інформацією [2, 3, 4, 5]. Розриваючи ці зв'язки, людина порушує закони розвитку природи (внутрішньої динамічної рівноваги, єдності організму і середовища, необхідності різноманіття та інші), що і є причиною виникнення глобальних і регіональних екокриз [8, 6, 4].

Ситуація в Україні щодо збереження природи і біорізноманіття, розораності, кількості викидів і скидів забруднюючих речовин у навколишнє середовище і загалом антропогенного навантаження на довкілля є однією з найгірших у Європі [6]. У структурі природних ландшафтів України відбулися істотні зміни, які негативно позначаються на стабільності і функціонуванні природних екосистем. У I столітті нашої ери ліси займали не менше 50% територій, степи – 35%, болота і плавні – 6%, луки – 1%. Сьогодні площа лісів становить всього 15,7%, землі сільськогосподарського призначення і промислові ландшафти займають 70,9% території України, а степи – менше 1%. За останні 1000 років втрачено 150-200 ендемічних видів рослин і тварин [1]. Внаслідок антропогенного впливу на природні системи відбувається процес екологізації біогеоценологічного покриву – процес глибокої перебудови структурно-функціональної організації біоценозів, який супроводжується втратою адаптивних механізмів стійкості [7].

Тому для збереження природного середовища, біотичного і ландшафтного різноманіття, особливого значення набуває збереження і охорона природних територіальних систем. На конференції ООН з Навколишнього середовища і Розвитку (Ріо-де-Жанейро, 1992), на III Всесвітньому конгресі „Національні парки і території, що охороняються” (Каракас, 1992), на багатьох європейських форумах, у державних законодавчих актах багатьох країн, і України зокрема, відзначена винятково важлива роль природних територій, які охороняються за особливим режимом.

Формування системи природоохоронних територій є основним напрямком державної політики у сфері охорони і збереження навколишнього природного середовища. Площа природно-заповідних територій та об'єктів становить понад 3,0 млн. га (5% території України). У порівнянні з більшістю країн Європи, де природоохоронні території займають в середньому 15%, відсоток заповідності в Україні є досить низьким. Охоплення цілої низки природних екосистем є недостатнім, що ставить їх під загрозу руйнування. В Указі Президента України „Про невідкладні заходи щодо розширення мережі національних природних парків” вказується на необхідність створення репрезентативної, ефективно керованої системи природоохоронних територій, які б займали 10% загальної площі держави, впровадження комплексної програми дій щодо збереження біорізноманіття та управління природоохоронними територіями.

Більшість природоохоронних територій в Україні створені недавно на територіях, що характеризуються попередньою тривалою господарською діяльністю і значною антропогенною модифікацією природних територіальних комплексів, особливо рослинного покриву. Приймаючи, що управління – це цілеспрямована дія на об'єкт (екосистему) з метою зміни його стану у зв'язку із зміною обставин і виконання поставлених завдань для

досягнення визначеної мети, цілями управління природоохоронними територіями є: 1) збереження у природному стані унікальних і типових для певної ландшафтної зони природних територіальних систем і ходу природних процесів у них (природного відновлення, саморегуляції, саморозвитку); 2) відтворення корінних фітоценозів і фауністичних комплексів; 3) збереження і відновлення біотичного різноманіття, генофонду рослинного і тваринного світу; 4) підтримання екологічної рівноваги в регіоні шляхом формування за участю природоохоронних територій екомереж національного, регіонального і місцевого рівнів.

Основою організаційної побудови системи і механізмів управління є виділення об'єктів управління. При формуванні об'єктів управління на природоохоронних територіях слід враховувати вплив економічних, соціальних і антропогенних факторів, а також існуючої екологічної ситуації, оскільки вони по-різному впливають на визначення необхідних управлінських рішень (заходів).

Ефективність управління природоохоронними територіями залежить від того, наскільки повно при виборі (обґрунтуванні) методів і способів реалізації визначених цілей враховані стан, структура і організаційна складність ландшафтних систем, а також тривалість періоду повернення будь-якої властивості системи у вихідний стан після зміни, викликані впливом („характерний час” за В.М. Петліною, 2007). Чим триваліший „характерний час”, тим складніше повинна бути система охоронних заходів [4].

До факторів, які формують екологічну ситуацію, впливають на стан природних екосистем і які необхідно враховувати при складанні планів створення природоохоронних територій і управління ними відносяться:

- модифікація природних ландшафтів, руйнування і фрагментація природного рослинного покриву, знищення унікальних флоро-фауністичних комплексів (біотопів) в результаті сільськогосподарського освоєння територій, гідротехнічного будівництва, видобування корисних копалин, урбанізації та неконтрольованого розвитку рекреації і туризму;

- забруднення середовищ існування видів (ґрунтів, водойм, атмосферного повітря) викидами і скидами забруднюючих речовин у навколишнє середовище.

Фрагментація завдає значної шкоди міграції і розселенню живих організмів, ізолюючи популяції одну від одної і тим самим зменшуючи їх гетерозиготність, а, отже, і можливості їх самовідновлення. Будь-яка локалізація звужує кормову базу і ставить їх у залежність від різних несприятливих природних чи антропогенних змін. У цьому випадку їм значно важче підтримувати свій гомеостаз.

У більш фрагментованому рослинному покриві зростає збурюючі дія негативних факторів внаслідок збільшення площі негативного оточення („крайовий ефект”). Погіршується гідрологічний режим території, збільшується швидкість вітру, розвивається ерозія ґрунтів, погіршуються умови існування всіх видів [6]. З'являється загроза, що природні території за подальшої деградації не зможуть виконувати свої основні функції (екологічну, генетичну, ресурсну, естетичну, оздоровчу) і суспільство втратить перспективи сталого розвитку.

Збереження природного середовища, біотичного і ландшафтного різноманіття та їх відтворення (процес ренатуралізації) майже завжди означає балансування між потребами зберігати і охороняти природу, окремі біотопи чи види рослин і тварин та потребами соціально-економічного розвитку. Цей процес, який в загальному трактується як управління природними ресурсами [9], вимагає серйозного планування і розробки управлінських рішень. Цей процес повинен вимагати аналіз та оцінку природних, соціально-економічних та екологічних характеристик.

Визначаючи необхідність управління природоохоронними територіями, треба визнати і необхідність у відповідному „Плані дій” для того, щоб описати і належним чином оцінити їх природні, соціально-економічні та екологічні цінності, визначити загрози їх існуванню у зв'язку з екологічною ситуацією, що склалася в регіоні, визначити цілі управління і розробити заходи (управлінські рішення) для досягнення цілей. Плани дій повинні бути динамічними (гнучкими) і час від часу переглядатись, для врахування змін стану навколишнього середовища і зовнішніх впливів. Для розробки цілей управління, визначення перспектив і управлінських рішень важливою складовою „Плану дій” є оцінювання природоохоронних територій за наступними показниками:

- площа (розмір) і екосистемне значення;

- природність;
- типовість;
- біотичне різноманіття;
- рідкісність видів, угруповань (популяцій);
- вразливість (чутливість до змін оточуючого середовища);
- здатність до відтворення.

Оскільки управління передбачає певне втручання у процеси, які відбуваються на тій чи іншій природоохоронній території, необхідно обґрунтувати межі тих змін, що можуть відбутися внаслідок втручання (концепція „межі прийнятих змін”). Вихід системи за встановлені межі означає, що необхідно вжити заходи, щоб повернути систему до визначеної „норми”. З цієї причини необхідна моніторингова програма, як процес реєстрації змін параметрів системи за певний час.

Стратегія управління природоохоронними територіями повинна враховувати, що заходи, які спрямовані на індивідуальну чи територіальну охорону видів і окремих екосистем не забезпечують відтворення цілісності і єдності природи. Інтегральною в організації збереження природного середовища, біотичного і ландшафтного різноманіття є ідея побудови екомережі, як своєрідної комплексної технології екологічно доцільної консервації і відновлення природних властивостей навколишнього середовища [11, 6]. У рамках Всеєвропейської стратегії збереження біотичного та ландшафтного різноманіття (Софія, 1995) було прийнято рішення про створення Всеєвропейської екомережі, що впливає з ідеології цілісності природи, взаємозв'язаності і нерозривності її складових систем усіх рівнів. Відповідно до Закону України „Про екологічну мережу” (2004) природоохоронні території є структурними елементами екомережі, її ключовими територіями (природними ядрами).

Просторово-територіальною одиницею, в межах якої здійснюється управління природоохоронними територіями, повинен бути річковий басейн – екологічна і господарсько природна територіальна одиниця з чітко визначеними межами, комплексом геоморфологічних, групових і кліматичних умов, сформованими ландшафтними системами [10]. У басейні річки формується весь набір характерних для даної території типів макроекотопів (фацій, урочищ, типів місцевостей) і ландшафтних систем, які є ареною формування флороценотипів регіональної фітобіоти та фауністичних комплексів [10].

Порушена первісна структура природних територіальних систем (ландшафтних систем) та їх компонентів – це тільки конкретна ситуація, яку слід враховувати при організації природоохоронних територій та управлінні ними. У контексті досягнення цілей управління щодо збереження та відтворення корінних природних комплексів необхідне поєднання пасивних і активних форм діяльності:

а) у слабо порушених полідомінантних лісових, лучних, водно-болотних ценозах – зменшення антропогенного навантаження, сприяння процесам самовідновлення (природне відновлення);

б) у сильно порушених монодомінантних ценозах – переформування похідних лісостанів (введення необхідних деревно-чагарникових порід), лучних угруповань (підсів трав) у корінні, відтворення локальної мозаїчності, забезпечення можливості здійснення циклів відновлення всіх ценоутворювачів.

Надзвичайно важливим завданням при плануванні мережі природоохоронних територій є виявлення репрезентативних територій, взяття їх під охорону і відновлення природних біотопів, які мають всеєвропейське значення відповідно до „Habitats” Directive 92/43/EEC (Директива „Біотопи”) та європейської номенклатури „Interpretation Manual of European Union Habitats, 2003”. Загальна кількість типів і підтипів таких біотопів 213, з них 71 тип пріоритетних біотопів, що є під загрозою зникнення або природне поширення яких скорочується. Рідкісними і такими, що потребують охорони, є біотопи ксеротермних лучних, чагарникових та лісових угруповань, а також скельні біотопи з піонерною та хазмофітною рослинністю.

Водні біотопи, зокрема біотоп „Низинні та гірські текучі води з угрупованнями *Ranunculon fluitantis* та *Callitricho-Batractron*” та біотоп „Оліготрофні та мезотрофні водойми з рослинністю *Littorelletea uniflorae* та/або *Isoëto-Nanojucetea*” є найбільш вразливими через високу чутливість до змін гідрологічного режиму внаслідок регулювання русел річок, трансформації та освоєння річкових заплавл.

Критичним є стан охорони біотопів заплавного комплексу. Особливої уваги заслуговують біотопи „Заплавні дубово-в`язово-ясеневі ліси”, „Вільхові заболочені ліси” і „Вільхово-ясеневі ліси”, а також біотоп „Заплавні луки річкових долин союзу *Cnidion venosi*”, які внаслідок широкомасштабних гідромеліоративних робіт щодо осушення, освоєння і розорювання заплави, а також зміни способів традиційного господарювання збереглися як у Європі, так і в Україні лише фрагментарно.

Таким чином, управління природоохоронними територіями повинно враховувати необхідність збереження ще існуючих ділянок природних біотопів та біорізноманіття, їх резервування, запровадження на них охоронного режиму і приєднання до мережі існуючих природоохоронних об'єктів. Стратегія управління природоохоронними територіями повинна базуватись як на індивідуальній охороні видів, особливо раритетних (рідкісних, особливо цінних) видів рослин і тварин, так і на охороні екосистемної різноманітності, яка визначається кількістю екосистем і різноманітністю їхніх компонентів у певному регіоні.

Функціонування природних територіальних систем і їх „природність” залежить від екологічних параметрів географічного середовища (ландшафту) – системного взаємо поєднання літологічної основи, клімату, ґрунтів, водного режиму та ін. У зв'язку з чіткою ландшафтно-екологічною детермінованістю природних екосистем будь-якої території, обґрунтування ефективних управлінських рішень повинно базуватися на інтегральній оцінці стану ландшафтних систем та інтенсивності антропогенно-техногенного навантаження на них (ландшафтно-екологічний підхід).

### Література

1. Шеляга-Сосонко Ю.Р. Біорізноманітність: значення, методологія, теорія та структура// Бот. Журнал.– 2005.– № 6.– С. 759 – 775.
2. Вернадский В.И. Биосфера.– М.: Мысль, 1967.– 376 с.
3. Петлін В.М. Синергетика ландшафту. Монографія.– Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2005.– 205 с.
4. Петлін В.М. Стратегія ландшафту. Монографія.– Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2007.– 288 с.
5. Петлін В.М. Конструктивне ландшафтознавство. Монографія.– Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2006.– 3570 с.
6. Приходько М.М. Регіональні геоекологічні дослідження і раціональне природокористування. Монографія.– Івано-Франківськ, 2006.– 245 с.
7. Грубінко В.В., Лісова Н.О., Мартиненко Ж.О. Екотонізація біоценозів як критерій їх антропогенної трансформації (на прикладі Голицького ботаніко-ентомологічного заказника)/ Дослідження флори і фауни Західного Поділля. Матеріали регіональної науково-практичної конференції, присвяченої 10-річчю створення Галицького біостаніонару.– Тернопіль: Видавництво ТНПУ, 2008.– с. 45-47.
8. Реймерс Н.Ф. Природопользование. Словарь-Справочник.– М.: Мысль, 1990.– 637 с.
9. Приходько М.М., Приходько М.М. (молодш.). Управління природними ресурсами і природоохоронною діяльністю. Монографія.– Івано-Франківськ, 2004.– 847 с.
10. Приходько М.М., Приходько Н.Ф., Пісоцький В.П. та інші. Наукові основи басейнового управління природними ресурсами (на прикладі річки Гнила Липа). Монографія (за ред. М.М. Приходька).– Івано-Франківськ, 2006.– 270 с.
11. Андрієнко-Малюк Т., Макаренко Л., Гелюта В. Та інші. Формування регіональних схем екомережі (методичні рекомендації) (За ред. Ю.Р. Шеляга-Сосонка).– К.: Фітосоціоцентр, 2004.– 71 с.

**Аннотация.** Рассмотрены вопросы управления природоохранными территориями с учетом антропогенного влияния на них и экологической ситуации в регионе. Определены цели управления и пути их достижения.

**Ключевые слова:** природоохранные территории, управление, факторы влияния, биоразнообразие.

**Abstract.** The issues of protected territories management taking into account human impact and ecological situation in the region are considered. Management objectives and ways of their achievement are determined.

**Key words:** Protected territories, management, impact factors, biodiversity.

Поступила в редакцию 03.06.2008 г.